

A navahók világa

Nagyon ritkán éreztem fontosnak, hogy nemzetiségi témáimmal kilépjek a Kárpát-medencei térből. Legutóbb épp két évtizede történt, hogy távolabbi égtájra, a sarkkör vidékére figyelmezzek, de akkor is azért, mert a mi térségünk szempontjából volt érdemes továbbgondolni a több határral szétválasztott számi nép sorsát.¹ Most hasonló indítást éreztem, amikor a muravidéki magyarok hetilapjában a Maribori Egyetem magyar lektorának tollából egy őslakos indián törzs nem mindennapi érdemeiről olvastam.² A következőkben igyekeztem többet megtudni erről a népről s azok alapján úgy vélem, talán nem érdektelen az ismereteket szintetizálva tovább is adnom.

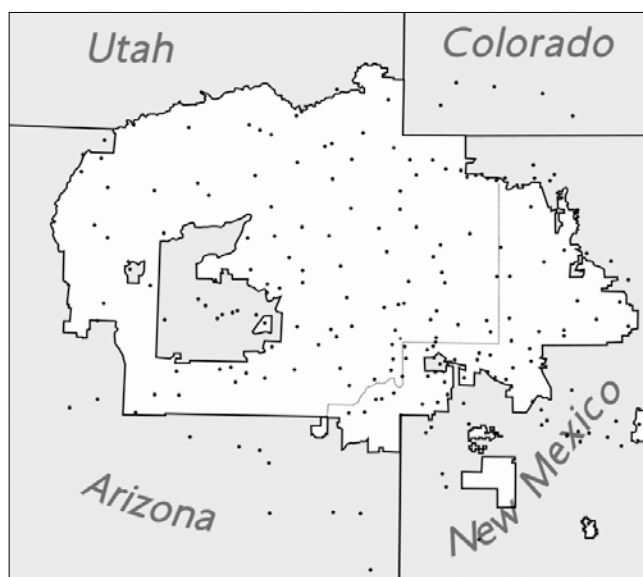
Kik is ők? Milyen történelmi utat jártak be?

A nagyobb nyelv- és népcsalád az atapaszlán, azon belül pedig az apacsok ága, amihez a navahók is tartoznak. Saját nyelvükön – s ebben nincsenek egyedül – az „emberek” jelentésű *diné* a törzs neve, a *navahó* (spanyol írásmóddal: navajo) nevet a hódítók adták a XVII. században, ami pedig „termőföldet” jelent. 1620-ban, amikor először leírták ezt az elnevezést, a mai Új-Mexikó és Arizona általuk akkor lakott földterületét értették rajta. Ma döntően Északkelet-Arizona, Új-Mexikó és Délkelet-Utah a lakóhelyük, ám kisebb számban Nyugat-Virginiában, Marylandben, Hawaiban, Massachusettsben, Vermontban, New Hampshire-ben, New Jerseyben, Connecticutban, Delaware-ben és Rhode Islandben is megtalálhatók.

A Colorado-fennsíkon a mintegy 75000 km²-nyi Navajo Nation (Navahó Nemzet) elnevezésű félautonómiával rendelkező, négyötöd magyarországnyi területük jelenti a közösség tömbhelyzetű súlypontját, több százezer lakossal. Ez a legnagyobb szárazföldi terület, amelyet őslakos törzs birtokol az Egyesült Államokban. A magasságnak számító térség átlagosan 1500 m táján helyezkedik el a tengerszint fölött, de 940 és 3153 m között elég nagy a függőleges kanyonok szabdalta terep magassági szórása. Ennek megfelelően jelentősek az éghajlatváltozások is a száraz, sivatagostól a sztyeppe vidéken át a hegyvidéki, hideg, nedves éghajlatig. A nyár tehát forró és száraz, a tél hideg, a csapadék és a szabad vízfelület viszonylag kevés arrafelé.

A 2010-es népszámlálás szerint az Egyesült Államok lakosságának mintegy két százalékát teszik ki az indiánok. A navahó, demográfiaiilag a második legnagyobb lélekszámú bennszülött népcsoport, a 2011. évi népszámlálás szerint a Navajo Nation területén mintegy 174 ezer fő él, országosan pedig ennek közel a másfél-kétszerese, 300 ezer fölötti a számuk.

Történetük le- és felfelé ívelő szakaszokban egyaránt gazdag. Az apacsokhoz hasonlóan, mai Kanada területéről, tehát a földrész északnyugati részéről vándoroltak a XIX. századot megelőző időszakban a jelenlegi Colorado állam területére. A világhálón nyomon követhető megpróbáltatásaik az évszázad

A Navahó Nemzet térképe (Forrás: https://en.wikipedia.org/wiki/Navajo_Nation#/media/File:NavajoNation_map_en.svg)

közepén fokozódtak: „A navahó törzsek és az Egyesült Államok Hadserege tárgyalások után 1846-ban békét kötött egymással, de a fiatal navahó harcosok nem tudták elhagyni szokásaikat, időről-időre megtámadták a fehér telepeseket és a mexikóiakat, akik visszavágtak, ellopták a navahók marháit, nőket és gyerekeket raboltak, akiket eladtak rabszolgának.

1849 és 1859 között az amerikai kormány több katonai erődöt létesített navahó területeken. A törzs továbbra is »problémás«-nak számított. 1863-ban a hírhedt Kit Carson ezredes körbekerített 8-9000 navahót, otthonaikat leromboltatta, állataikat leölette, földjeiket felégette. 1864-ben a nagy létszámú embercsoportot erőltetett menetben (ami később a »The Long Walk«, a hosszú séta nevet kapta) a mintegy 500 km-re, Új-Mexikóban lévő Fort Sumner felé hajtották. Ennek közelében zárt rezervátumban kellett élniük, ahol nem volt elegendő ivóvíz, így megfelelő mennyiségű állatot sem tudtak tartani. A navahók létszáma ez alatt a rövid időszak alatt erősen megfogyatkozott. Akik életben maradtak, azok a fehér telepések részéről folyamatos zaklatásnak voltak kitéve, és más indián törzsek is támadták őket. 1868-

ban egy egyezmény született, ami lehetővé tette a navahók számára, hogy olyan rezervátumban éljenek, amit őseik földjén létesítettek.”³

Nemzedékek nőttek fel, amíg egyfelől jelentős hányaduk beilleszkedett, másfelől a többség az önkormányzatiság figyelemre méltó lépcsőfokait biztosította nekik, így a közösség egyfajta jövőképe is kirajzolódott. Utóbbit később részletezem majd, most azonban a históriájuk egy olyan szakaszára térnék ki, amelyről a navahók méltán ismertté váltak.

Az indián nyelvek grammatikája és hangzásvilága jelentősen különbözik a többi emberi nyelvtől, ráadásul az egyes törzseken kívüliek közül, mindössze néhány tucatnyi ember beszéli azokat, ráadásul írásbeliséggel az 1940-es évek első felében még nem rendelkeztek. Ezt az előnyt kamatoztatta az Egyesült Államok hadserege a második világháború során, annak is legfőképpen a csendes-óceáni, kisebb részben a normandiai hadszínterein. Kommunikációs feladatokra kísérleti jelleggel egyébként már a Nagy Háború (az előző világháború) idején bevetették egyes indián törzsek tagjait. Ennek alapján vált 1942-re tudatos stratégiává, hogy több tucat kódbeszélőt képeztek ki komancs, de főleg navahó sorkötelesekből, akik feladatuk kapták, hogy az anyanyelvükre átültetve, sajátos katonai kódnyelvet kifejlesztve memorizálhassanak fontos parancsokat.

Ezek az ún. kódbeszélők (angolul: code talker) „az USA hadseregében szolgáló, főleg indián származású híradó katonák voltak, akik az angol parancsokat, üzeneteket a saját anyanyelvükre fordítva továbbították, amit az ellenség képtelen volt megfejteni. A rádióon vagy telefonon továbbított üzenetekenél mindig fennáll az ellenséges lehallgatás veszélye, ezért fontos azok rejtjelezése. A harctéri körülmények között a rejtjelezés azonban sokszor nehezen megoldható, így az élőszóban átadott üzeneteknek számos előnye van. Fontos körülmény az is, hogy egy ismeretlen természetes nyelv megfejtése sokkal nehezebb feladat, mint egy ismert nyelvet kódoló rejtjelező algoritmusé. (...) Az üzeneteket nem fordították le azonban navahóra, hanem kitaláltak egy meglehetősen bonyolult rendszert, amelyben az angol katonai szavak, fogalmak mindegyikének megfeleltettek egy navahó szót. A megfelelő szó állt ugyan valamilyen logikai kapcsolatban az angol kifejezéssel a memorizálást megkönnyítendő (például kézigránát – krumpli), de nem annak fordítása volt.”⁴

A navahó kódbeszélőknek két és fél percbe tellett egy üzenet dekódolása és megválaszolása, mindez hagyományos eszközökkel akár órákat is igénybe vehetett volna. Nem csoda tehát, hogy az e képességgel rendelkezőket különös becsben tartották, sőt később évtizedekig hadititoknak is számított az eszköz, módszer léte is.

„A japánok soha nem tudták megfejteni a navahó kódot, bár sejtették, hogy indián nyelvről van szó. Hosszasan kínvallatták Joe Kieyoomia navahó amerikai őrmestert, aki 1942-ben a Fülöp-szigetek elvesztésekor került japán fogságba. Kieyoomia azonban, aki nem vett részt a kódbeszélő programban, maga sem értette az üzeneteket, és bár sejtette miről

Navahó kódbeszélők 1943 októberében

(Forrás: <https://edition.cnn.com/2014/06/04/us/navajo-code-talker-obit/index.html>)

Chester Nez, az utolsó kódbeszélő, már a koreai háborúban

lehet szó, nem árult el semmit a japánoknak. Az őrmestert többször brutálisan megkínozták, ő azonban a csodával határos módon túlélte a kínzásokat. (...) A navahó kódbeszélő-program olyan sikeresnek bizonyult, hogy használták a koreai háború során is. A program nem sokkal a vietnámi háború kitörése után ért véget. (...)

Mivel a program 1968-ig szigorúan titkos volt, a résztvevő katonák semmiféle hivatalos elismerésben nem részesültek. 1982-ben Reagan elnök hivatalosan is köszönetet mondott a katonáknak, és augusztus 14-ét »a navahó kódbeszélők napjának« nyilvánította. A francia kormány 1989-ben a Francia Nemzeti Érdemrend lovagi fokozatát adományozta a komancs kódbeszélőknek. 2000. december 21-én az amerikai kongresszus és Bill Clinton elnök 29 egykori navahó kódbeszélőt kongresszusi aranyéremmel tüntetett ki, 2001-ben pedig George W. Bush elnök személyesen tüntette ki a még életben lévő öt navahó kódbeszélőt. A második világháború legutolsó navahó kódbeszélője, Chester Nez, 2014. június 4-én hunyt el.”⁵

Társadalmi jellemzőik, tárgyi, szellemi hagyományaik

Az eredeti navahó kultúrában az emberek csoportja nemzetségek, klánok köré szerveződött, amelyek matrilineáris módon jöttek létre. A matrilineáris, vagyis anyai leszármazás tájainkon sem ismeretlen. Morvay Judit néprajzkutató meghatározásában ez

„az a leszármazási rend, amikor egy társadalmi csoporton belül a család-név, a rang és a vagyon is női ágon, az anya után öröklődik. Az európai parasztságnál, így Magyarországon is a név apaágon öröklődik. Kivétel, hogy egyes helyeken vőség esetén az anya vagy a nagymama nevét kapja a gyermek (pl. Kalotaszegen). Az apaági és anyaági leszármazás együttesen, keverten jelentkezik a rokonság számon tartásánál és az örökségnél. A magyar nyelvterület északi részéről származó szórványos adatok szerint például az anyai vagyonból elsősorban a lányokat elégítették ki. Általános, hogy az anya személyi holmiját, kisebb vagyontárgyait lányai osztják meg maguk között.”⁶

A klánrendszer határozza meg az egyének és a családok közötti kapcsolatokat. Társadalomszerkezetük a történelmileg kialakult, fent említett matrilineáris alapokon nyugszik, „amelyben a nők családja állatállománnyal, lakásokkal, ültetési területekkel és állattenyésztési területekkel rendelkezett. Miután megnősült, egy navahó férfi matrilocális lakóhelyet követett, és menyasszonyával együtt lakott a lakásában és az anyja családja közelében. A generációs vagyon örökségét hagyományosan a lányok (vagy ha szükséges, más női rokonok) kapták meg. Házasság felbontása esetén a nők tartják fenn a vagyont és a gyermekeket. A gyermekek beleszülettek az anya klánjába, így ahhoz tartoznak. Az anya legidősebb testvérének erős szerepe van gyermekei életében. Felnőttként a férfiak képviselik anyjuk klánját a törzsi politikában.

Egyik nem sem élhet a másik nélkül a navahó kultúrában. A férfiakat és a nőket egyenlő kortársnak tekintik, mivel a szaporodáshoz hímre és nőre egyaránt szükség van. Bár a nők nagyobb terhet hordozhatnak, a termékenységet oly nagyra becsülik, hogy a férfiktól elvárják, hogy ehhez gazdasági erőforrásokat (úgynevezett menyasszonyi vagyont) biztosítsanak. (...)

A klánrendszer exogám: az emberek csak a saját klánjukon kívül házasodhatnak (és randevúzhathatnak) partnerekkel, amelyek ebből a célból négy nagyszülőjük klánjait is magukban foglalják. Néhány navahó csoport a gyermekeiknek kedvez, ha feleségül veszik apjuk klánjának tagját. Míg a klánok földrajzi területtel társulnak, a terület nem egyetlen klán kizárólagos használatát szolgálja. A klán tagjai több száz mérföldnyire lakhatnak egymástól, de még mindig vannak klánkötések.”⁷

Navahó nő és gyermek 1880-1910 körül

(Forrás: https://en.wikipedia.org/wiki/File:Navajo_woman_&_child.jpg)

A matrilineáris leszármazás értelmében a navahók vagyontárgyai, főképp az állatok és a föld, anyai ágon öröklődnek. A gyermekek az asszony törzséhez tartoznak, társadalmi helyzetüket az anya státusa határozza meg. A törzsen kívüli vagy más etnikumi személlyel való házasság nem jellemző, ha ritkán elő is fordul, inkább a nők kötnek ilyen típusú házasságot, de az anyajogúság ez esetben sem igen borulhat fel. Minden körülmények között kitartanak a társuk mellett, tehát számukra a válás nem opció. A diné klánrendszerben megtalálható magatartási szabályok a kultúrájuk egészét átszövik, fel se merül az azzal való szembehelyezkedés.

Érdekesség az anyóstabu intézménye: „több indián törzs szokásai között alkalmazott tiltás szerint a férjnek soha nem szabad megpillantania az anyósát (vagyis felesége anyját), nem szabad egy fedél alatt maradnia vele, és semmiképpen nem szabad beszélnie vele. A szokás betartásához a navahó anyós egy kis csengettyűt hord a fülcimpájában, így a veje meghallhatja az anyósa közeledését és időben távozhat a helyszínről.”⁸

A félnomád életmódjuk hagyománya több évszázados. Még a vándorlás idején rendszeresen lecsaptak a pueblo indiánokra, majd később a spanyolokra. Ugyanakkor, éppen a pueblok voltak azok, akikről eltanulták a földművelés módját, és elkezdtek kukoricát, babot és főzőtököket termesztetni. A kukorica a navahó kultúrában a termékenység szimbóluma, ezért az esküvői szertartás részeként fehér kukoricát fogyasztanak. A hétköznapiakban is központi szerepet kap a kukorica az indián konyhában: szerepel az étlapjukon kukoricaleves, kukoricatorta, kukoricakása, továbbá tamales, ami egy kukoricaszárban főtt, hússal és sajttal töltött tésztaétel. Termesztenek még kék kukoricát is, abból készül a kék kukoricakegyér. Juhot, kecskét és szarvasmarhát tenyésztenek, amiknek a húsát fogyasztják. Különböző szertartásaiknak a kukoricás kecskeleves is része.

A juhok gyapjából gyapjú, abból fonál vagy szőttes készül. Kifejlesztették tehát a fonás és szövés rájuk jellemző módszereit és a textília megfestésének módozatait. A navahók napjainkban is ismertek a művészi szinten, kézi munkával létrehozott *szőttesekről*, amiket hagyományosan az asszonyok készítenek. Egy angol nyelvű oldal a vizuális művészetüket ismertetve megemlíti, hogy a navahók saját szövési hagyományaikkal érkeztek délnyugatra; a pueblo népektől azonban megtanultak pamutot is szőni függőleges szövőszékeken. Az első spanyolok, akik ellátogattak a régióba, arról írtak, hogy már lát-

Navahó kézműves szőttesek (Forrás: <https://www.origo.hu/gazdasag/20171123-navajo-indian-pokroc-arverese.html>)

tak navahó takarókat. A XVIII. századra a navahók megkezdték az ún. bayeta vörös fonál behozatalát a helyi fekete, szürke és fehér gyapjú, valamint az indigóval festett gyapjú kiegészítésére. A navahók a függőleges szövőszékeiken rendkívül finom, jól használható takarókat készítettek, amelyeket utahi és síksági indiánok gyűjtöttek össze. Ezeket az ún. főnöki takarókat – amelyek megvásárlását csak a főnökök vagy nagyon gazdag személyek engedhették meg maguknak –, vízszintes csíkok és minimális piros mintázat jellemezték. A ranglétra alján elhelyezkedő vezetőik takaróit csak vízszintes csíkokkal, a második lépcsőfokán állókét piros téglalap alakú mintákkal, a legmagasabb rangúak takaróit pedig vörös gyémántokkal és részleges gyémánt mintákkal díszítették.

A vasútépítés befejezése drámai módon megváltoztatta a navahó szövést. Olcsó takarókat importáltak, így a navahó szövők ezután a szőnyegek szövésére helyezték a hangsúlyt az egyre inkább nem bennszülött közönség számára. A vasúti szolgáltatás a philadelphiai Germantown nevű, kereskedelmi forgalomban kapható festett gyapjút is elterjesztette körükben, amely nagymértékben kibővítette a takácsok színpalettáját.

Néhány korai, Európából érkezett amerikai telepes beköltözött a vidékükre, kereskedő állomásokat hoztak létre, s nagy mennyiségben vásároltak navahó szőnyeget, amelyeket kelet felé értékesítették. A kereskedők arra bíztatták a helyieket, hogy különféle stílusú takarókat és szőnyeget szőjenek. Ezek főbb fajtái a „Két szürke domb” (főleg fekete-fehér, hagyományos mintákkal); a Teec Nos Pos (színes, nagyon kiterjedt mintákkal); a vörös uralta, valamint a fekete-fehér „Ganado” minták; s végül a „Crystal” keleti és perzsa stílus (szinte mindig természetes színezékekkel). Bővítette a kínálatot a „Széles romok” és a „Chinlee”, amelyeket sávos mértani minták jellemeztek; a gyémánt típusú mintájú „Klagetoh” és a „Piros Mesa”. Sok ilyen minta négyszeres szimmetriát mutat, amelyről azt gondolják, hogy a harmóniáról szóló tradicionális navahó elképzeléseket testesíti meg.⁹

A navahó asszonyok másik hagyományos kézműves foglalatossága, amiről messze földön híresek, s ami fontos megélhetési forrás a számukra, az *ékszerekészítés*. Ezüstből, türkizből és kagylókból állítják össze mintegy két évszázada, valószínűleg mexikói hatásra. Akadnak kiváló minőségű ékszereik, amelyek közül az egyik legismertebb a türkiz bimbókból álló nyaklánc. A navahó ezüst-ötös művészek kezdetben különböző kézműves ékszereket alkottak, nevezetesen a karkötőket, a nyakláncokat és a karpereceket. Később a választék kibővült ezüst fülbevalókkal, bolókkal (amerikai zsinórnyakkendő, összefogó dísszel – *a szerk.*), hajékkal, csatokkal és tökvirág nyakláncokkal részben törzsi használatra, részben jövedelemkiegészítésként a turistáknak értékesítve. A tökvirág nyaklánc – a talán legismertebb navahó ékszer – először az 1880-as években je-

Tökvirág nyaklánc

(Forrás: <https://www.hu2021.ru/content?c=navaho%20t%C3%BCrkiz%20%C3%A9kszerek&id=6>)

lent meg. A „tökvirág” kifejezést nyilvánvalóan egy korai időszakban kapta megnevezésül, bár a rügy alakú gyöngyök vélhetően spanyol-mexikói gránátalma mintákból erednek. A navahó ezüstművesek kölcsönvették a „naja” (navahó najahe) szimbólumot is, hogy megformálják a „tökvirág” nyakláncra lógó ezüstmedált.¹⁰

A navahók más hagyományos művészeteket is folytatnak, így foglalkoznak még homokfestéssel, szobrászattal és kerámiakészítéssel. Az autonóm területük egyik 2004. évben készített gazdaságfejlesztési tanulmánya szerint a családok legalább hattizedében egy családtag bizonyosan piaci célra is készít kézműves termékeket.

„A navahók lakhelye a hogan volt, ami fából készült kunyhóféle, amit földdel borítottak be. Teteje kúp alakú. Házaik szétszórva, önállóan álltak, amik nem álltak össze rendezett településsé. A hogan eredetileg kör alakú volt, később hat-, vagy nyolcszögletűvé vált. A ház bejárata minden esetben kelet felé néz. A navahók hite szerint a hogan szent hely, aminek építési módját a hód tanította meg nekik. Manapság a hogan már csak rituális tevékenységre használt hely, lakhelynek nem használják. Ha a hoganban halt meg valaki, a holttestet az épületben temették el, és a bejáratot lezárták, hogy oda mások ne mehessenek be. A másik módszer szerint az épület északi falán egy nyílást vágtak, és a holttestet azon keresztül vitték ki. A halott minden tárgyát elégették. Ha villám csapott az épületbe vagy annak közelébe, az épületet elhagyták. Ugyancsak elhagyták az épületet, ha annak falához medve dörgölözött.”¹¹

A hogan a hagyományok átadásának a fontos színhelye ma is, ahol hideg téli estéken az idősebbek történetmesélés formájában továbbadják a fiataloknak az ősiokról szóló legfontosabb tudnivalókat. Ahogy egy asszony jóval később visszaemlékezett, „ezek a történetek velünk maradnak, én is mesélem őket a lányaimnak. Van olyan, amely évekkel később is eszembe jutott, és a benne elrejtett tudást csak akkor, felnőtt fejjel értettem meg.” Ugyanő a legfontosabb szertartásaik között legelsőként a napi imádságot említette. Ahogy elmondta, „hajnalban imádkozunk, kelet felé fordulva, a Nap felé. Ildomos napfelkelte előtt ébredni, a későn kelés azt jelenti, hogy nem tiszteld a Napot. A lányok életében fontos a nővé válás rituáléja. A szertartás előtt ők ma-

guk készítik a kukoricatortát, majd kelet felé futnak, utána megfürdenek, a többiek megmasszírozzák, és a lány felvágja a tortát. A törzs tagjai imádkoznak, és a lánynak egész éjjel fenn kell maradnia, különben az imádság nem lesz hatásos. A most tizenhat éves lányom is átesett ezen a szertartáson. Van még egy fontos szertartás, mégpedig az izzasztókunyhó. Ezeket a kerek fából készült kunyhókat földdel borítják, és a szertartás alatt forró kövekre meleg vizet öntünk. Imákat éneklünk, és addig nem lehet kimenni, amíg véget nem ér az ének. A szertartás eredeti célja a mosakodás volt, hiszen az összezsúfolódott emberek a meleg, párás, szűk helyen megizzadnak, majd utána homokkal bekenik magukat, letörlik, és vízzel lemossák azt. A mi törzsünkben férfiak és nők külön végzik ezt, de máshol koedukált izzasztókunyhók vannak.”¹²

A navahó spirituális gyakorlat az egyensúly és a harmónia helyreállításáról szól az ember életében, hogy egészséget teremtsen. A diné – vagyis a navahó – két embercsoportban hisz: a földiekben és a szentekben. Földi emberekként a dinének mindent meg kell tenniük annak érdekében, hogy fenntartsák az egyensúlyt a Földanya és az ember között. A Szent Nép, vagy Diyin Diné utasította a Föld Népét, hogy a négy szent hegyet tekintse a hazájuk (Dinéta) határának, amelyet soha nem szabad elhagyniuk: a Colorado-i Blanca-csúcsot (Sisnaajini – Hajnal vagy Fehér kagylóhegy); a Taylor-hegyet (Tsoodzil – Kék gyöngy, vagy Türkiz hegy) Új-Mexikóban; az arizonai San Francisco Peakset (Dook’o’oosliid – Abalone Shell Mountain); és a coloradói Hesperus-hegyet (Dibé Nitsaa – Nagy hegyi juh). A napszakok, valamint a színek a négy szent hegy ábrázolására szolgálnak. A vallásukban hangsúlyozzák egy adott szám fontosságát, így a navahó vallásban a négyes szám szakrálisnak tűnik. Például négy eredeti Diné klán létezett, négy szín és napszak, négy Diyin Diné, és javarészt négy rituáléra énekelt dal.

Szertartásaik többnyire a betegségek megelőzését vagy gyógyítását szolgálják. A kukorica virágport áldásként és felajánlásként használják az imádság során. A fő navahó dalos ceremónia-együttes egyik fele az Áldás útja (Hózhóji), másik fele pedig az Ellenség útja (Ana’i Ndáa’). Az Áldás Út szertartásai „kizárólag a béke, az összhang és a jó dolgok” megteremtésén alapulnak. A lelki gyógyító rítusok a navahó hagyományos történetekben gyökereznek. Az egyiket, az Éjszakai ének szertartást több napig tartják, és legfeljebb huszonnégy táncos vesz részt benne. A rítus megköveteli, hogy a táncosok bakancs-maszkot viseljenek, csakúgy, mint a többi navahó szertartás, és mindegyikük sajátos isteneket képvisel. Az Éjszakai ének célja a betegek megtisztítása és gyógyítása a szellemi lényekhez intézett imákkal. Az ünnepség minden napja bizonyos szertartások elvégzésével és részletes homokfestmények készítésével jár. A rítusokkal elhárítják az átkokat, amelyek bizonyos betegségeket vagy szerencsétlenségeket okoznak.¹³

A nyelvükben nem létezik a „sajnálom” szó, ugyanis a felfogásuk szerint, amit mondanak vagy tesznek, azt úgy is gondolják. Nagyon óvatosan bántanak a szavakkal, hiszen ha egyszer kimondanak valamit, azt nem lehet csak úgy visszavonni...

Hátrányos helyzet és az asszimiláció formái

Ahogy egy navahó asszonnyal készült interjú magyar készítője rámutatott, a felmérések szerint az indián rezervátumokban élők várható élettartama öt évvel alacsonyabb, mint az ország többi lakójáé. Sokan alkoholizmussal, kábítószer-problémákkal küszködnek, túlreprezentált a cukorbetegség, a szívbetegségben szenvedők és a tbk-sek aránya. A Gallup International megállapította azt is, hogy az életkörülményeik a fejlődő világ szintjén mozognak, és az ország más népcsoportjaihoz képest az őslakosok alkotják a legszegényebb etnikai csoportot. A Rosita nevű megkérdezett a válaszában arra is utalt, hogy sajnos általános körükben a magas munkanélküliség, a szegénység, gyakori az öngyilkosság. Az ő családjukban is előfordult. Ráadásul a kedvezőtlen kilátások miatt az utóbbi időszakban a kamaszok között is emelkedett azok száma, akik önkezüikkel vetnek véget az életüknek. Sok esetben a szülők csak távoli nagyvárosokban találnak munkát, így a gyerekeket a nagyszülők nevelik. A katasztrofális egészségi helyzet az egészségtelen életmóddal és étkezéssel, a szegénységgel függ össze, hiszen az alacsony keresetből többnyire csupán gyorséttermekre telik, de a jóval drágább egészséges ételekre nem jut pénz.¹⁴

Navahó lány. Korniss Péter felvétele 1977-ből.

Forrás: https://www.varfok-galeria.hu/mutargyak/korniss_peter/eszak_amerikai_indianok/navaho-lany/

„Az amerikai kormány tavaly (2014-ben – a szerző) szeptemberben 554 millió dolláros jóvátételt fizetett a navahóknak, miután évtizedeken keresztül rosszul bántak a törzs anyagi eszközeivel és természeti forrásaival – állt indoklásukban. Ez a legnagyobb összeg, amit valaha kárpótlásul egy törzsnek kifizettek. Az 1940-es évektől ugyanis jelentős víz- és urániumszennyezés érte a területet, ezzel visszafordíthatatlan károkat okozva az ott élőknek.”¹⁵

Már érintettük, hogy a navahó kultúrában, napjainkban is lényegi szerepük van a szertartásoknak, amelyek közül a legfontosabbak azok, amelyek a

gyógyításhoz kötődnek. A törzs hite szerint ugyanis minden testi rendellenesség természetfeletti okokra vezethető vissza, és emiatt csakis természetfeletti úton orvosolható. A hagyományos életmódot folytatók, betegség esetén a falu gyógyító emberéhez, a *hataatíh*hoz fordulnak, aki – miután diagnosztizálta a bajt – kiválasztja a betegségnek megfelelő gyógyító éneket és levezeti a szertartást.

A Benally család „rég, megbecsült tagja a navahó társadalomnak. Jones Benally gyógyító; jelenleg a 90-es éveit tapossa. Több mint hetvenöt éve járja a világot karikatáncosként és a navahó kultúra nagyköveteként. A gyógyító tánc technikáját apjától és nagyapjától sajátította el, akik maguk is gyógyítók voltak. A karikáknak ugyanis a navahók gyógyerőt tulajdonítanak, mely egyaránt hat a testre, lélekre és a szellemre. »Mi mind testvérek vagyunk ezen a földön. Ápolnunk kell a kultúránkat, vigyáznunk kell egymásra és a bolygónkra. Segíteniünk és a jóra kell tanítanunk egymást. Én ezért tanultam meg apáimtól a szertartásokat« – vallja az idős mester, akinek fiai, Clayson és Klee, valamint lánya, Jeneda szintén követik apjukat a hagyományaik megtartásáért folytatott küzdelemben. Clayson a család lovasaival foglalkozik, Jeneda pedig tanító.”¹⁶

Navahó táncosok 1900-ban (Forrás: [https://en.wikipedia.org/wiki/File:Navajo_Yebichai_\(Yei_Bi_Chei\)_dancers._Edward_S._Curtis._USA,_1900._The_Wellcome_Collection,_London.jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/File:Navajo_Yebichai_(Yei_Bi_Chei)_dancers._Edward_S._Curtis._USA,_1900._The_Wellcome_Collection,_London.jpg))

A hátrányos egészségügyi állapotukkal, bizony összefügg a kisebbségi léthelyzetük is. A beolvasztás különböző formáiról lesz szó e fejezet következő bekezdéseiben.

Az észak-amerikai indián nyelvek látványos visszaszorulása az egyik fokmérője az asszimilációnak. „Az Encyclopedia Britannica vonatkozó szócikke szerint az európaiak Amerikába érkezésekor számuk még háromszáz felett volt, azonban a XXI. század elejére ezek közül több mint száznak már egyáltalán nincsenek anyanyelvi beszélői, számos nyelv beszélőinek a száma pedig tíz alá csökkent, azaz rendkívül veszélyeztetett nyelveknek számítanak.”¹⁷

Sajnos a navahó közösségben is folyamatosan növekszik azoknak a száma, akiknek már az angol jelenti az anyanyelvet. Harminc évvel korábban a rezervátumban élő gyerekeknek még csak 8 százaléka nem tudott navahóul, 2000-re ez az arány már 43 százalékra emelkedett. Hogy nem természetes fo-

lyamatról van szó, a már korábban idézett navahó hölgy így vall erről: „A XIX. század végétől kezdve az indián gyerekeket elválasztották a családjuktól, és kötelezték őket a bentlakásos iskolába, ahonnan csak az ünnepekre mehettek haza. A szüleim legidősebb gyereként ezt elkerülték, mert őket elbújtatták a nagyszüleim, mivel az elsőszülöttek feladata volt a hagyományok megismerése és átadása. (...) a bentlakásos iskolákban (...) nagyon keményen bántak a gyerekekkel. Ha az anyanyelvükön szólaltak meg, szappannal mosták ki a szájukat. Az indiánok hagyományosan hosszú hajat viselnek, de itt a fiúk haját levágták, és a lányoknak is rövidebb bob-frizurát kellett hordaniuk. Ráadásul a különböző törzsbeli diákok között gyakran tört ki harc. (...) Mi szerencsések voltunk, mert annak ellenére, hogy a szüleink nem jártak iskolába, kezdetektől a tanulás fontosságát sulykolták belénk. De ez egyáltalán nem jellemző hozzáállás, és sajnos látom, hogy a megfelelő szülői támogatás nélkül könnyen elkallódnak a fiatalok.”¹⁸

A bentlakásos iskolákban angolul tanították az indián gyermekeket és a keresztény vallás irányába terelték őket. Tehát minden bizonnyal az identitás két alapvető pillérének – az anyanyelvnek és az őseik kultúrájának, hitének – a feladását tűzték ki célul azok, akik e képzési formára kényszerítették a földrész őslakóit. „A XIX. század végétől kezdve az őshonos amerikaiakkal szemben a többi etnikai csoporthoz képest sokkal nyitottabb elnyomó nyelvpolitikát alkalmaztak. Az indiánok fennmaradásának kritériumául az USA kormánya ki nem mondott feltételül szabtta az indián kultúra elszorvasztását, a vallásuk és a nyelvek feladását, földjeik átadását. Amikor egyértelművé vált, hogy az áttelepítés nem elég az indián kultúra megsemmisítésére, a terjeszkedés következő éveiben a térítésükre és az oktatásukra helyezték a hangsúlyt. (...) Az angol nyelv kötelezővé tétele és erőltetése is ezt a folyamatot segítette elő” – állapította meg néhány éve dr. Zsigmond Anna hazai oktatáskutató.¹⁹

Az oktatás jellege az elmúlt évtizedekben jó irányban mozdult el, ami összefügg az autonómia sajátos formájának a kialakításával.

Területi és kulturális önkormányzatiság

Az első fejezetben földrajzilag és demográfiailag körülírt Navahó Nemzet nevű közigazgatási egység az 1868-ban létrehozott Navahó Indián Rezervárium utódja. 1969. április 15-én a törzs megváltoztatta hivatalos nevét a Navajo Nation névre, amely azóta a pecsétjükön is szerepel. A félautonómiaként is jellemzett önkormányzatiságuk a korábban érintett klánrendszeren alapul, amelynek vezetői régebben de facto a navahó nemzet helyi kormányaként szolgáltak.

Az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága már a XIX. század végén megerősítette, hogy a Kongresszus plenáris hatalommal rendelkezik az összes indián törzs felett az Egyesült Államok határain belül, kijelentve, hogy az államhatalomra szükség van a népek tagjainak védelmére, valamint azok biztonságra, akik között laknak. Megállapította ugyanakkor, hogy a törzsek nem tartoznak hűséggel azoknak az államoknak, amelyekben a rezervátumaik találhatók. Az Egyesült Államok szövetségi kormánya és a Navahó Nemzet közötti konfliktusokat és vitákat a politikai megállapodásokban felvázolt tárgyalások rendezik.

1950-ben a Navahó Törzsi Tanács úgy döntött, hogy bírakat kell választani. 1988 és 2006 között hét bírói körzet és két műholdas bíróság működött. Az összes körzetnek vannak családi bíróságai is, amelyek hatáskörébe tartozik a családon belüli kapcsolatok, a családon belüli erőszakkal kapcsolatos polgári segítségnyújtás, a gyermekek gondozása és védelme, a névváltoztatás és a hagyatéki ügyek. 2010-ig tizenhét tárgyaló bíró működött a navahó körzeti és családi bíróságokon.

A Navahó Nemzet elnökségét – vagyis a végrehajtó hatalmat gyakorló kormányát – egy 1989-es jogszabály háromrészes rendszerként hozta létre, miután a szövetségi kormány irányelvei a Törzsi Tanácsot kötelezték a jelenlegi igazságügyi, törvényhozási és végrehajtási modell létrehozására. (Az igazságszolgáltatási ág megváltoztatása már 1958-ban megkezdődött). Az elnököt és az alelnököt négyévente választják meg. Az ügyvezető nevezi ki a kerületi bíróságok és a Legfelsőbb Bíróság bíráit.

Navahó vezetők 2020-ban: Myron Lizer alelnök, Tom O'Halleran kongresszusi képviselő és Jonathan Nez elnök

Forrás: https://en.wikipedia.org/wiki/Navajo_Nation#/media/File:Tom_O'Halleran_with_Navajo_leaders_2020.jpg

A nemzet közigazgatása a törvény által meghatározott több részlegről, osztályból, hivatalból és programból áll. A Navahó Nemzet öt ún. ügynökségre oszlik Arizona, Új-Mexikó és Utah egyes részein. A kormány székhelye a navahó kormányzati campus-ban található, Window Rock / Tségháhoodzání városban. Ezek az ügynökségek hasonlóak a megyei szervezetekhez, és tükrözik a Navahó Nemzet korai éveiben létrehozott öt Indián Ügyek Irodája (BIA) akkori ügynökségeinek a felépítését. A területi felosztás mellett az ügynökségek szakterület szerint is strukturálódnak, nevezetesen a rendvédelem, a szállítás, az egészségügy és az oktatás területén.

A navahó bűnüldözés nagyjából háromszáz törzsi rendőrből áll, mindössze három nem őshonos tiszt szolgál a körükben. A bűncselekmények bizonyos csoportjaival, például a tőkeügyekkel kapcsolatban a szövetségi bíróságok indítanak eljárást. A Navahó Nemzet a bűnüldözés saját osztályait működteti a Navahó Közbiztonsági Osztályon keresztül, amelyet általában Navahó Nemzetrendőrségnek neveznek (korábban Navahó Törzsi Rendőrség volt a neve).

1998-ban a Navahó Törzsi Tanács elfogadta a „Helyi kormányzásról szóló törvényt”, amely kibővítette a meglévő 110 fejezet – vagyis megyék és települések – politikai szerepét. A *helyhatóságokat* felhatalmazta arra, hogy döntéseket hozzanak és átvegyenek bizonyos feladatokat, amelyeket korábban a nemzeti tanácsra és végrehajtó hatalomra ruháztak át. Ez felruházta őket megállapodások megkötésére a szövetségi, állami és törzsi szervezetekkel.

A végrehajtás mellett manapság már navahó *törvényhozásról* is ejthetünk szót. A 2010. novemberi választások előtt a Navahó Nemzettanács – korábban Navahó Törzsi Tanács – nyolcvannyolc képviselőből állt. 2010-től a Navahó Nemzettanács huszonnégy küldöttből áll, akiket négyévente választanak meg a Navahó Nemzet regisztrált szavazói. A navahók a változtatásra szavaztak annak érdekében, hogy hatékonyabb legyen a kormány, és visszaszorítsák a korábbi törzsi kormány korrupcióját.

A Navahó Nemzettanács épülete

Forrás: https://en.wikipedia.org/wiki/Navajo_Nation#/media/File:Navajo_Nation_Council_Chambers_6809.jpg

A Navahó Nemzetnek az Egyesült Államok fővárosában, Washingtonban is vannak lobbi-tevékenységekkel és kongresszusi kapcsolatokkal foglalkozó irodái.

2006-ban a navahó alkotmány bizottsága megkezdte a nemzet alkotmányos egyezményének a kidolgozását. A bizottság célja az volt, hogy a navahó nemzet minden helyhatóságának képviselte legyen az alkotmányos egyezményben. A bizottság javasolta, hogy az egyezményt hagyományos naachid / modern káptalan-ház formátumban tartsák, ahol a nemzet minden tagja, aki részt akar venni, ezt meg-

teheti az otthoni területi önkormányzatán keresztül. Ezt tehát ne a mi alkotmányunknak megfelelő alaptörvényként, hanem választási rendszerként kell értelmeznünk.²⁰

A XIX. század utolsó harmadától háromnegyed évszázadon át működött erőszakos *iskoláztatás* joggal váltott ki ellenállást az indiánokból: sok indián szülő felismerte, hogy „a bentlakásos iskolai képzés célja az indián kultúra teljes megsemmisítése. Mások kifogásolták az oktatási rendszer fegyelmét és szigorát, féltették gyermekeik egészségét, képzeletvilágukban a fehérek által irányított iskola sok esetben a halál képzetével társult. Ennek okai a gyakori halálesetek és betegségek voltak, melyek a megváltozott életkörülmények között sokszor fordultak elő az indián gyerekeknél. A legnagyobb haragot az váltotta ki, hogy az erőszakolt beiskolázás megtörte a legszentebb emberi kapcsolatokat, a gyermek–szülő–család egységét.”

Lyndon B. Johnson elnöksége alatt azután „az 1964. évi polgárjogi törvény IV. fejezetében felszámolja a közoktatásban gyakorolt hátrányos megkülönböztetést, és megszünteti az iskolai szegregációt. A törvény magába foglalta a pozitív diszkriminációt, a hátrányos helyzetű csoportok (a nők, az afro-amerikaiak, a hispano-amerikaiak, a faji/etnikai kisebbségek, fogyatékosok stb.) számára nyújtott preferenciákat. (...) A törvényt 1968-ban követte az indián polgárjogi törvény (...) Az indián gyerekek 14%-a iskolázatlan volt, 60%-uknak nem volt középiskolai végzettsége – többek között ezt célozta meg az 1965-ben induló Head Start program, mely az alacsony jövedelmű családok 3–5 éves gyermekeinek nevelési szocializációját támogatta. (...)”

1966-ban megnyílt a Navahó Nemzeti Minta Iskola Rough Rock-ban (Arizona), melyet indiánok irányítottak, és az oktatás két nyelven folyt. Ez kísérleti jellegű bemutató iskola volt, azt kutatta, milyen módszertani eszközökkel lehet szintetizálni a fehéreknek szánt oktatás rendszerét a navahó közösségi iskolával, a navahó adminisztrációs vezetéssel, felhasználva a navahó és fehér tanárok tudását is. Az iskolában négyszáznegyven nappali bentlakásos tanuló tanult, közülük százhatvanhat középiskolás a 9. évfolyamtól a 12. évfolyamig. (...) 1968-ban, a diákok magas főiskolai lemorzsolódási arányára hivatkozva, a Navahó Törzsi Tanács határozatot hozott a Navajo Community College megalapítására, amely az első törzsi főiskola volt. Ez az intézmény 1977-ben felvette a Dine Főiskola nevet, és beindult a tanárképzés. 1978-ban a Kongresszus jóváhagyta a törzsek által ellenőrzött közösségi főiskola (Tribally Controlled Community College) támogatásáról szóló törvényt.”²¹

2015 körül az Egyesült Államok tizenhárom szövetségi államában harmincöt akkreditált indián – tehát nemcsak navahó – törzsi főiskola tevékenykedett.

Jelenleg a félautonóm területen párhuzamosan működnek állami és a navahó közösség által működtetett köz- és felsőoktatási intézmények. Több

mint 150 állami, magán- és Bureau of Indian Affairs (BIA) iskola szolgálja a nemzet diákjait az óvodától a középiskoláig. A legtöbb iskolát a Navahó Nemzet finanszírozza.

Az ún. közösségi Head Start az egyedüli olyan oktatási program, amelyet teljes mértékben a Navahó Nemzet kormánya működtet. A középfok utáni oktatás és a szakképzés az autonóm területen és azon kívül is elérhető. Az óvodák és az első osztály gyermekeit kizárólag navahó nyelven tanítják, míg az angolt a harmadik évfolyamon építik be a programba, s ezután az oktatás körülbelül tíz százaléka folyik a többség nyelvén.

A nemzetnek hat olyan középfokú tanintézménye van, amelyek a navahó diákokat szolgálják, a középiskolások körében nagyon magas a lemorzsolódás.

A korábban említett Diné Főiskolán megalakították a Diné Tanulmányok Központját. Célja, hogy a hagyományos navahó *Sa'ah Naagháí Bik'eh Hózhóón* elveket alkalmazza a hallgatók minőségi oktatásának elősegítésére. Ezek a *Nitsáhákees* (gondolkodás), *Nahat'á* (tervezés), *Íná* (élő) és *Siihasin* (bizonyosság), amelyek révén a diné nyelv, történelem és kultúra hitelesen tanulmányozható. A hallgatók a Központ segítségével felkészülhetnek a további tanulmányaikra és/vagy a multikulturális és technológiai világban való foglalkoztatásra.

A Hataali Kulturális Központ a Diné Főiskolán

(Forrás: https://en.wikipedia.org/wiki/Navajo_Nation#/media/File:Ned_A_Hataali_Cultural_Center.jpeg)

Az új-mexikói Crownpoint-ban található egy másik törzsi felsőoktatási intézmény, a *Navahó Műszaki Egyetem*, amely különféle szakmai, műszaki és tudományos fokozatokat és bizonyítványokat kínál.²²

A Navahó Nemzet saját közösségi *szimbólumokkal*: zászlóval és himnusszal is rendelkezik. Az így is folyamatos nyelvvesztés lassítására a Navahó Nemzeti Múzeumban *nyelvórákat* tartanak, ahol a fiatalok a Rosetta Stone nevű népszerű oktatóprogram segítségével tanulhatják meg ősi nyelvüket. Emellett két filmhez is készült már navahó nyelvű szinkron: a *Némó nyomában* című animációhoz és a *Csillagok háborújához*. *Dokumentumfilmek* is készültek a közösségről. 2000-ben a Navahó fiú visszatér című dokumentumfilmet bemutatták a Sundance Filmfesztiválon. A filmkészítés lehetővé tette, hogy a navahók jobban részt vegyenek önmaguk ábrázolásában. A *30 Days* című FX reality TV harmadik évadjának

utolsó epizódjában a műsor producere, Morgan Spurlock harminc napot töltött egy navahó családdal együtt az új-mexikói forgatásukon. Az „Élet egy indián rezervátumban” elnevezésű 2008. júliusi műsor azt a súlyos helyzetet ábrázolja, amelyet sok bennszülött amerikai tapasztal az Egyesült Államokban.²³

A kulturális autonómia sajátos és fontos területe a média. Az 1959-ben alapított *Navajo Times* – *Dinébi Naltsoos* az Egyesült Államok legnagyobb indián tulajdonú újságcégeként alakult. Kezdetben a Navahó Törzsi Tanács birtokolta és adta ki. Eredetileg a Törzsi Tanács havi hírleveleként és szócsöveként hozták létre. Az 1960-as évek elejére heti kiadvánnyá vált. 1982-ben, amikor napilappá változott, a forgalma 4000-ről 8000-re nőtt. 2004-ben az újság megalapozta a törzsi tanácstól való pénzügyi függetlenségét. Az 1940-es évekbeli elődjétől, az *Adahooniítigii-tól* eltérően, a *Times* angol nyelven jelenik meg, ritkán navahó nyelvű betéttel vagy különkiadással.²⁴ Az újság papír alapon és elektronikusan is elérhető (<https://navajo-times.com>). Más nyomtatott újságokkal is rendelkezik, pl. Virginiában a Navajo-Hopi Observerrel.

Navahó Times címlap (Forrás: <https://blaknissan.wordpress.com/2016/12/15/from-a-nation-within-a-nation-navajo-times/>)

Az 1985-ben Navajo Nation Enterprise néven alapított KTNN nevű rádióhullámú és internetes kereskedelmi rádióállomás információkat és szórakozást nyújt az AM 660-on. Jómagam is belehallgattam: különleges élmény volt magyarként „megízlelni” a navahó és angol nyelvű szöveges és zenei műsort. Az adó nevének magyarázata angolul The Voice of the Navajo Nation, vagyis A Navahó Nemzet Hangja. Az arizonai Window Rockban, a navahó nemzet kormányának székhelyén működő csatorna navahó törzsi zenét és szöveget sugároz. A zenei anyagában a navahó szertartásos (*powwow*) táncokból és az indián zenéből válogat, valamint angol számokból. A navahó rezervátum lakóinak közvetíti a helyi középiskolai kosárlabda játékokat is. A bemondók többsége kétnyelvű, navahó és angol nyelven szólnak a hallgatókhoz. Az első adásra 1986. február 26-án került sor. Internetes rádióként a <https://streamdb6web.securenetsystems.net/v5/KTNN> linken érhetik el az érdeklődők.²⁵

A világháló számos nevezetes, navahó származású embert nevesít, így politikusokat, katonatiszteket, írókat, előadóművészeket, kortárs és népművészeti ágakban alkotókat, múzeumi szakembereket, mérnököket, oktatókat és sportolókat.²⁶

A navahók világáról szóló áttekintésem és a saját Kárpát-medencei valóságunk összevetését, ki-ki végezze el a maga tapasztalatainak szűrőjén.

Összegzés helyett egy az emlékeimből éppen most előbukkant költeménnyel: *Kányádi Sándor* 1982-ben írt versének felidézésével búcsúzom mindazoktól, akik megtiszteltek a figyelmükkel.

Székely András Bertalan

Kányádi Sándor

Indián ének

vannak vidékek
ahol az ének
kiment szokásból
ha van is élet
azt hihetnétek
mindenki gyászol

pedig csak védett
helyen az ének

valahol mélyen
szunnyad a lélek
legjobban féltett
gyöngé csücskében

vannak vidékek
ahol a népek
csöndben az ágak
jelekkel élnek
beszélni félnek
viharra várnak

Jegyzetek:

- ¹ Lappsors – testvérsors. In: Székely András Bertalan: Határhártyák. Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület, Pilisvörösvár, 2005. 231-233. pp. Az írás a felvidéki és a hazai sajtóban már 2001-ben megjelent.
- ² Dr. Gaál Péter: Nyelv és történelem II. – A navahó kódbeszélők = Népújság (Lendva), LXV., no. 7. (2021. február 18.), 8. p.
- ³ <https://hu.wikipedia.org/wiki/Navah%C3%B3k> (Letöltés ideje: 2021-02-26)
- ⁴ <https://hu.wikipedia.org/wiki/K%C3%B3dbesz%C3%A9l%C5%91> (Letöltés ideje: 2021-02-26)
- ⁵ <https://hu.wikipedia.org/wiki/K%C3%B3dbesz%C3%A9l%C5%91> (Letöltés ideje: 2021-02-26)
- ⁶ <https://mek.oszk.hu/02100/02115/html/1-273.html> (Letöltés ideje: 2021-02-26)
- ⁷ <https://hu.qaz.wiki/wiki/Navajo> (Letöltés ideje: 2021-02-26)
- ⁸ <https://hu.wikipedia.org/wiki/Navah%C3%B3k> (Letöltés ideje: 2021-02-26)
- ⁹ <https://hu.qaz.wiki/wiki/Navajo> (Letöltés ideje: 2021-02-26)
- ¹⁰ <https://hu.qaz.wiki/wiki/Navajo> (Letöltés ideje: 2021-02-26)
- ¹¹ <https://hu.wikipedia.org/wiki/Navah%C3%B3k> (Letöltés ideje: 2021-02-26)
- ¹² <https://wmn.hu/wmn-life/50338-ha-az-anyanyelvukon-szolaltak-meg-szappannal-mostak-ki-a-szajukat--interju-egy-navaho-indiannal> (Letöltés ideje: 2021-02-26)
- ¹³ <https://hu.qaz.wiki/wiki/Navajo> (Letöltés ideje: 2021-02-26)
- ¹⁴ <https://wmn.hu/wmn-life/50338-ha-az-anyanyelvukon-szolaltak-meg-szappannal-mostak-ki-a-szajukat--interju-egy-navaho-indiannal> (Letöltés ideje: 2021-02-26)
- ¹⁵ <https://ildyblogja.blogspot.com/2015/09/a-navaho-nemzet-jjaszuletese.html?fbclid=IwAR2AsAifMkXOnPT6yBlg2-XBzSYLQiyNqOsZ9FhERkHHW5QMUDKPCG14Jy0> (Letöltés ideje: 2021-02-26)
- ¹⁶ <https://ildyblogja.blogspot.com/2015/09/a-navaho-nemzet-jjaszuletese.html?fbclid=IwAR2AsAifMkXOnPT6yBlg2-XBzSYLQiyNqOsZ9FhERkHHW5QMUDKPCG14Jy0> (Letöltés ideje: 2021-02-26)
- ¹⁷ Dr. Gaál Péter, i. m. 8. p.
- ¹⁸ <https://ildyblogja.blogspot.com/2015/09/a-navaho-nemzet-jjaszuletese.html?fbclid=IwAR2AsAifMkXOnPT6yBlg2-XBzSYLQiyNqOsZ9FhERkHHW5QMUDKPCG14Jy0> (Letöltés ideje: 2021-02-26)
- ¹⁹ <https://folyoiratok.oh.gov.hu/uj-pedagogiai-szemle/az-indian-oktatas-tortenete-az-egyesult-allamokban> (Letöltés ideje: 2021-03-03)
- ²⁰ A közigazgatási összefoglaló alapja: https://hu.qaz.wiki/wiki/Navajo_nation (Letöltés ideje: 2021-03-03)
- ²¹ <https://folyoiratok.oh.gov.hu/uj-pedagogiai-szemle/az-indian-oktatas-tortenete-az-egyesult-allamokban> (Letöltés ideje: 2021-03-03)
- ²² A köz- és felsőoktatási adatok forrása: https://en.wikipedia.org/wiki/Navajo_Nation (Letöltés ideje: 2021-02-26)
- ²³ <https://en.wikipedia.org/wiki/Navajo> (Letöltés ideje: 2021-03-06)
- ²⁴ https://en.wikipedia.org/wiki/Navajo_Times (Letöltés ideje: 2021-03-05)
- ²⁵ <https://en.wikipedia.org/wiki/KTNN> (Letöltés ideje: 2021-02-26)
- ²⁶ <https://en.wikipedia.org/wiki/Navajo> (Letöltés ideje: 2021-03-06)